

Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 20, No. 10, Winter 2020, 143-164
Doi: 10.30465/crtls.2020.5878

A Book Review of *MOOCs Design, Application and Business Models*

Mohammad Ali Rostaminezhad*

Abstract

Massive Open Online Courses (MOOCs) are one of the newest phenomena in the area of integrating technology in education. The book “*MOOCs Design, Use and Business Models*”, which has been translated into Persian, is a university resource for scholars interested in research in this field. This 156-page book is about introducing MOOCs, design models, usage, and business models. In line with critical reviewing, in addition to using the framework introduced in the “Human Sciences Book Review Questionnaire”, evaluation criteria for academic books have also been used. In the first step, using a descriptive-analytical method, the history of MOOCs and research in this field was evaluated to achieve a book’s comparison and evaluation scale. Then, using the evaluation research method, the book was evaluated and criticized. Using content-related criteria, methodology, lingual, structural, appearance, and front and back matter indicators, the book was evaluated at a moderate level. From the instructional perspective, the work was introduced as a supplementary source. The strength of the book is its applicability and relevance, and its weakness was the lack of consistency of content and the mismatch of content with the title and poverty of theoretical foundations. Fluent translation and the correspondence with the main content was one of the most important strengths of the translation, and the need for explanations of the translator in the footnotes and the complete presentation of the abbreviations were the weaknesses of the translation. These findings were discussed, and suggestions were presented.

Keywords: Massive Open Online Courses, Business Models.

* Associate Professor of Educational Technology, University of Birjand, Iran, marostami@birjand.ac.ir

Date received: 2020-06-10, Date of acceptance: 2020-11-21

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

نقدی بر کتاب

موک‌ها طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار

محمدعلی رستمی نژاد*

چکیده

دوره‌های باز برخط انبوه (موک) یکی از پدیده‌های نوین تلفیق فناوری در آموزش است. کتاب *موک‌ها طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار* که به فارسی برگردانده شده است منبعی برای محققان این حوزه است. این اثر ۱۵۶ صفحه‌ای درصدد معرفی موک‌ها، الگوهای طراحی، استفاده، و مدل‌های کسب‌وکار برآمده است. برای نقد کتاب یادشده، از چهارچوب معرفی شده در *پرسش‌نامه نقد و بررسی کتب علوم انسانی و شاخص‌های ارزیابی و نقد کتب دانشگاهی* بهره گرفته شد. ابتدا با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی پیشینه موک‌ها و تحقیقات آن مورد بررسی قرار گرفت. سپس با استفاده از روش پژوهش ارزش‌یابی اثر ارزش‌یابی و نقد شد. براساس شاخص‌های محتوایی، روشی، زبانی، ساختاری، شکل ظاهری و ابتدایی - انتهایی، اثر درحد متوسط ارزش‌یابی شد. از منظر آموزشی، اثر به‌عنوان یک منبع تکمیلی برای برخی دروس معرفی شد. مهم‌ترین نقطه‌قوت کتاب کاربردی بودن و قابل فهم بودن آن است و مهم‌ترین نقطه‌ضعف آن عدم انسجام مطالب و عدم تناسب محتوا با عنوان و فقر مبانی نظری بود. ترجمه سلیس و روان و مطابقت با محتوای اصلی از مهم‌ترین نقاط قوت ترجمه بود و نیاز به توضیحات مترجم در زیرنویس‌ها و ارائه کامل سرواژه‌ها در زیرنویس‌ها از نقاط ضعف ترجمه بود.

کلیدواژه‌ها: دوره‌های باز برخط انبوه، مدل‌های کسب‌وکار.

* دانشیار فناوری آموزشی دانشگاه بیرجند، marostami@birjand.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

۱. مقدمه

آموزش‌های کلاسی رایج در اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست‌ویکم با انتقادات شدیدی مواجه شده است. یکی از مهم‌ترین آن‌ها ناتوانی در برابر توسعه روزافزون علم، فناوری، و دانش بشری است. سرعت تغییر و به‌روزشدن علوم به‌حدی است که انتقال سریع دانش با مدرس و کلاس درس ناممکن است. چایی‌بودن رسانه‌های آموزشی و مشکل به‌روزکردن آن‌ها یکی از اساسی‌ترین چالش‌های پیش‌روی انتشار و به‌روزکردن مواد و محتوای آموزشی متداول است. هرچند پدیده انفجار علم، دانش، و فناوری مولود توسعه بی‌حد و حصر فناوری اطلاعات و ارتباطات است، این فناوری با توسعه وب در خدمت مدیریت این بحران برآمده است. مجموعه انتقادات وارد بر بسیاری از آموزش‌های متداول از یک‌طرف و قابلیت‌هایی که فناوری اطلاعات دارد از طرف دیگر به توسعه انواع گوناگون آموزش‌های مبتنی بر فناوری اطلاعات و ارتباطات منجر شده است که به‌طور عام یادگیری الکترونیکی (E-learning) گفته می‌شود (رستمی‌نژاد و دیگران ۱۳۹۵).

یکی از انواع نوین یادگیری الکترونیکی موک‌ها (MOOCs) هستند. موک‌ها دوره‌های برخط باز و انبوه (massive open online course/ MOOC) هستند که امکان دسترسی جهانی، مشارکت نامحدود، و دسترسی باز را از طریق اینترنت و ترکیبی از شبکه‌های اجتماعی و پادکست‌های ویدیویی فراهم می‌کند. موک‌ها انواع مختلفی از یادگیرندگان را از سنین، ملیت‌ها، زمینه‌ها، توانایی‌ها، و علایق مختلف به خود جذب می‌کنند. موک‌ها مبتنی بر ارتباطات و در آن فرد توانایی یادگیری، تعامل، و همکاری را نه تنها در سطح محلی و جهانی بلکه در هر جا و در هر زمان دارد (Brahimi and Sarirete 2015).

موک‌ها در هشت دسته طبقه‌بندی شده‌اند:

۱. موک‌های انتقالی (transfer MOOCs): درس‌های متداول به موک منتقل می‌شوند؛
۲. موک‌های ساخته‌شده (made MOOCs): نوآورانه‌ترند، از ویدیو و مواد تعاملی استفاده مؤثر می‌شود و کیفیت بیشتری دارند؛
۳. موک‌های هم‌زمان (synch MOOCs): زمان شروع و پایان ثابت دارند؛
۴. موک‌های غیرهم‌زمان (asynch MOOCs): زمان شروع و پایان مشخص ندارند و در مهلت ارسال تکالیف منعطف‌ترند؛
۵. موک‌های انطباقی (adaptive MOOCs): تجارب یادگیری را شخصی‌تر می‌کند و براساس ارزیابی پویا و جمع‌آوری اطلاعات از دوره، درس را ارائه می‌کنند؛

نقدی بر کتاب *موک‌ها طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار* (محمدعلی رستمی‌نژاد) ۱۴۷

۶. موک‌های گروهی (group MOOCs): تمرکز دوره بیش‌تر بر همکاری در گروه‌های کوچک است؛

۷. موک‌های ارتباط‌گرایانه (connectivist MOOCs): تأکید دوره بر ارتباط در یک شبکه از افراد است؛

۸. موک‌های کوچک (mini MOOCs): که بسیار کوچک‌تر از موک‌های انبوه‌سستی هستند (Clark, cited Conole 2016: 10).

هرچند از لحاظ فنی موک‌ها با فراهم‌شدن زیرساخت‌های فنی در زمینه ارتباطات ذخیره حجم عظیم داده‌ها و رایانش ابری امکان ارتباطات اجتماعی از طریق سکوه‌های شبکه‌های اجتماعی قوت گرفت، ارتباط‌گرایی (connectivism) که بنیان‌گذار آن جورج زیمنس (George Siemens) معرفی شده است، به لحاظ نظری مهم‌ترین نظریه بنیادی موک‌ها محسوب می‌شود (León-Urritia et al. 2018). اساساً ارتباط‌گرایی نظریه‌ای مبتنی بر شبکه است که تمرکز آن بر نوعی از یادگیری است که از طریق ارتباط میان یادگیرندگان و اشیای یادگیری ایجاد می‌شود (Yeager et al. 2013). در قلب نظریه ارتباط‌گرایی این ایده بنیادی قرار دارد که دانش در یک شبکه ارتباطی توزیع شده است و یادگیری شامل توانایی ساختن و عبور از این شبکه‌هاست (Downes, cited Yeager et al. 2013).

این که مخاطبان و مشتریان موک‌ها چه کسانی هستند حائز اهمیت است. طبق بررسی گزارش شده در کورسرا، ۵.۴ درصد از شرکت‌کنندگان دکترا، ۱۱.۸ درصد در مقطع متوسطه، ۸.۲ درصد کاردانی، ۴۲.۸ کارشناسی، و ۳۶.۷ درصد کارشناسی ارشد بوده‌اند. سن بیش‌تر آن‌ها بالای هجده سال بوده است (Baturay 2015).

دو نگاه به موک‌ها وجود دارد که هر دو را می‌توان مکمل هم دانست؛ در یک نگاه موک‌ها نوعی از آموزش از راه دورند (Adham and Lundqvist 2015) و نگاه دیگر نوعی منابع یادگیری باز (open educational resources) محسوب می‌شوند. در نگاه اول، دوره‌های برخط باز انبوه را اگر تکاملی در آموزش‌های از راه دور ندانیم، به قطع باید مدلی نوین برای آموزش‌های از راه دور مبتنی بر فناوری شبکه بدانیم که در دهه اول قرن بیست و یکم ظهور یافت. در سال ۲۰۰۸، برای توصیف یک دوره برخط باز که دانشگاه مانیتوبا (University of Manitoba) در کانادا ارائه کرد، این اصطلاح برای اولین بار به کار رفت (Liyanagunawardena et al. 2013). از آن پس، مباحث علمی فراوانی پیرامون آن مطرح شده است که این اصطلاح را به کلمه کلیدی آموزشی (educational buzzword) سال ۲۰۱۲ تبدیل کرده است و نشان‌دهنده علاقه وافر پژوهش‌گران به این پدیده است (Daniel 2012).

نگاه دیگر به موک‌ها فراتر از توجه به این پدیده آموزشی در قالب مدل تکامل یافته نظام‌های آموزش از راه دور است. در این نگاه به موک‌ها به عنوان منابع یادگیری (educational resources) نگرسته می‌شود. از آغازین روزهای انقلاب رایانه‌ای، دانشگاهیان پیش‌روی اشتراک‌گذاری محتوای دیجیتال بوده‌اند (Lane and McAndrew 2010). منابع یادگیری باز (open educational resources) اخیراً بیش‌تر مورد توجه مدرسان و دانشجویان قرار گرفته است (Adams et al. 2013). در سال ۲۰۰۱، مؤسسه فناوری ماساچوست پیش‌گام ارائه درس‌افزار باز (open course ware) خود با این هدف بود. هدف از توسعه این درس‌افزار انتشار مواد تمام دوره‌های خود به‌طور دائمی در وب باز (open web) با مجوزهای اجازه استفاده، اصلاح، و توزیع مجدد آن بود. پروژه یادگیری باز (open learn) در دانشگاه باز انگلستان نیز با همین هدف کلید خورد (Liyanagunawardena et al. 2013). اخیراً موک‌ها با رویکرد همکاری بین‌المللی توسعه بیش‌تری یافته‌اند. برای نمونه، کورسرا (Coursera) با همکاری ۱۶۳ دانشگاه دیگر از سراسر دنیا دوره‌های خود را با رهبری دانشگاه استنفورد (Stanford) ارائه می‌کند. ای. دی. ایکس (edx) (www.edx.org) با محوریت دانشگاه ام. آی. تی. (Massachusetts Institute of Technology) و پروژه بوداسیتی (Udacity) (www.udacity.com) از نمونه‌های بارز و نسبتاً موفق مشارکت‌های بین‌المللی در توسعه موک‌ها هستند.

بررسی پیشینه در مورد موک‌ها بزرگ‌ترین چالش موک‌ها را پایین‌بودن نرخ پایان دوره ده تا بیست درصد یا همان افت تحصیلی بالا گزارش کرده‌اند (Hew and Cheung 2014)؛ علت آن را نیز بیش‌تر عدم توجه به اصول طراحی آموزشی در طراحی دوره‌ها اعلام کرده‌اند (Margaryan et al. 2015; Toven-Lindsey et al. 2015). برای مثال، به‌عنوان یک اصل طراحی آموزشی، «تعامل با مدرس» عامل مهمی برای پایان دوره‌های موک گزارش شده است (Hone and El Said 2016).

چنان‌که مشاهده می‌شود، با توسعه موک‌ها پژوهش‌هایی صورت گرفته است و نشریه‌ها و مقالات و کتاب‌هایی نیز در این حوزه منتشر شده است. مجموعه مقالات و نشریات علمی از سال ۲۰۰۸ در این حوزه رو به فزونی گرفتند (Downes 2008). موک‌ها به‌طور وسیعی در مورد انواع رسانه‌ها، از جمله وبلاگ‌ها و انتشارات تخصصی و عمومی، مورد بحث قرار می‌گیرند، اما مباحث بیش‌تر شامل «مواد تبلیغاتی ظریف برای منافع تجاری... و مقالات متخصصین بود که چشم‌انداز دوره‌های موک خود را دربر می‌گرفت» (Daniel 2012).

نقدی بر کتاب موک‌ها طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار (محمدعلی رستمی‌نژاد) ۱۴۹

کتاب موک‌ها: طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار در این دسته از تلاش‌های علمی قرار دارد (Pomerol et al. 2015). کتاب‌های دیگری که در حوزه موک‌ها نگاشته شده‌اند و نقدهای آن‌ها نیز در مجلات منتشر شده به‌قرار زیر است:

- موک: فرصت‌ها، تأثیرات، و چالش‌ها. دوره‌های برخط باز انبوه در دانشکده‌ها و دانشگاه‌ها (MOOCs: Opportunities, Impacts, and Challenges. Massive Open Online Courses) (Keel 2016).

- آموزش باز: از منابع یادگیری باز تا موک (Open Education: From OERs to MOOCs) (Goksel-Canbek 2017).

- موک و آموزش باز در دنیا (Moocs And Open Education around the World) (Alqahtani and Alqahtani 2017; An 2015).

از آن‌جا که بررسی پیشینه نشان می‌دهد، نقدی بر کتاب موک‌ها: طراحی، کاربرد، و مدل‌های بازاریابی نوشته نشده است. پژوهش حاضر بر آن است تا پس از معرفی اجمالی اثر این کتاب و ترجمه آن را موردنقد و ارزیابی قرار دهد.

۲. معرفی اثر

قبل از پرداختن به نقد کتاب ابتدا اثر به‌طور اجمال معرفی می‌شود. در جدول ۱ مشخصات اولیه کتاب‌شناسی آمده است.

جدول ۱. مشخصات اثر موردنقد

مشخصات اثر ترجمه‌شده به فارسی					مشخصات اثر به زبان اصلی (انگلیسی)				
عنوان	سال نشر نسخه	فوبسداگان	ناشر	تعداد صفحه	عنوان	سال نشر نسخه	فوبسداگان	ناشر	تعداد صفحه
موک‌ها طراحی کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار	۱۳۹۵	معصومه مطور، خدیجه علی‌آبادی، و ناصر مزینی	بوی کاغذ	۱۵۶	MOOCs: Design, Use and Business Models	۲۰۱۵	Jean-Charles Pomerol Yves Epelboin Claire Thoury	ISTE Ltd and John Wiley & Sons, Inc.	۱۲۸

نظر به این که تخصص نویسندگان در ارزش‌یابی کیفیت یک اثر حائز اهمیت است و این مشخصات در اثر معرفی نشده است، نگاهی به رزومه نویسندگان در زمان تألیف حائز اهمیت است. رزومه نویسندگان اثر به ترتیب در زمان تألیف اثر به‌قرار زیر است:

- ژان چارلز پومرل (Jean-Charles Pomerol): استاد افتخاری دانشگاه پری و دانشگاه ماری کوری در پاریس است و پیش‌ازین رئیس دانشگاه دیجیتال علوم پزشکی و ورزشی (Université Numérique des Sciences de la Santé et du Sport) بوده است؛ دانشگاه یادشده یک دانشگاه دیجیتالی فرانسوی‌زبان است که در زمینه‌های پزشکی، دارویی، دندان‌پزشکی، و علوم ورزشی فعال است.
- ایو اپلبوین (Yves Epelboin): استاد افتخاری دانشگاه پری و دانشگاه پیر و ماری کوری در پاریس فرانسه است. او قبلاً سرپرست آموزش و یادگیری دیجیتال در دانشگاه یادشده بوده است.
- کلر ثوری (Claire Thoury): دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی.

بررسی پیشینه فعالیت‌های نویسنده اول نشان می‌دهد که ایشان از نظر تخصص بیش از آن که متخصص حوزه فناوری یا حتی تعلیم و تربیت یا متخصص آموزش باشند، متخصص مدیریت‌اند و بیش‌ترین انتشارات نویسنده اول در حوزه مدیریت و مباحث تصمیم‌گیری‌های چندمتغیره بوده است و از طریق پژوهش در این حوزه به سیستم‌های هوشمند هدایت شده است و کتاب حاضر بیش‌تر تجربه کاری نویسنده اول بوده است و به سبب مسئولیت در دانشگاه دیجیتال علوم پزشکی به تألیف کتاب موک‌ها پرداخته است.

بررسی پیشینه فعالیت‌های نویسنده دوم نیز تا حد زیادی مشابه نویسنده است. بررسی فعالیت‌های نویسنده دوم حکایت از این واقعیت دارد که او متخصص فیزیک پزشکی بوده است و بیش‌تر فعالیت‌های او در حوزه اشعه ایکس بوده است. نویسنده دوم در کارنامه پژوهشی خود، علاوه بر پژوهش‌های حوزه فیزیک پزشکی، کتاب موک‌ها را به زبان فرانسه نیز دارد. بنابراین، نویسنده دوم نیز بر اساس مسئولیت اجرایی در دانشگاه در حوزه آموزش دیجیتال به این حوزه ورود کرده است.

کتاب موک‌ها: طراحی کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار مشتمل بر شش فصل نگاشته شده است که در جدول ۲ تلخیص شده است.

جدول ۲. خلاصه اثر

فصل	عنوان فصل	هدف اصلی فصل
اول	موک چیست؟	معرفی موک‌ها، آشناسازی خواننده با انواع موک‌ها و مفاهیم به‌کاررفته در کتاب
دوم	چگونه اقدام به ساخت موک کنیم؟	معرفی بسترهای سخت‌افزاری، نرم‌افزاری، نیروی انسانی موردنیاز، و هزینه‌های توسعه موک‌ها
سوم	موک برای چه فرد و چه هدفی ساخته می‌شود؟	تحلیل مخاطبان بالقوه؛ استفاده‌کنندگان موک‌ها، دانشجویان، یادگیری مادام‌العمر (حرفه‌آموزی)
چهارم	تأمین هزینه‌های مالی و طراحی موک	معرفی منابع تأمین هزینه‌های توسعه موک‌ها یا تأکید بر آموزش عالی
پنجم	موک‌ها و آموزش عالی	معرفی جایگاه موک‌ها در آموزش عالی و معرفی سایر کاربران موک‌ها
ششم	نتیجه‌گیری: چه آینده‌ای در انتظار موک‌ها است؟	پیش‌بینی آینده موک‌ها، پیش‌نهادهایی برای حمایت از توسعه موک‌ها در دانشگاه‌ها و معرفی خانه‌های یادگیری دیجیتال به‌عنوان آینده موک‌ها

۳. روش‌شناسی

روش پژوهش به‌کاررفته در بررسی حاضر از نوع توصیفی در دسته پژوهش‌های ارزش‌یابی است. این روش به ارزش‌گذاری درباره فواید اجتماعی، مطلوب‌بودن یا مؤثربودن یک فرایند، محصول، یا برنامه می‌پردازد و به کاربرد یافته‌های خود توجه دارد. این نوع تحقیق اغلب با توصیه‌هایی در جهت اقدامات سازنده همراه است و در پی یافتن قوانین کلی و قابل‌گسترش به سایر موقعیت‌ها نیست (حافظ‌نیا ۱۳۸۱). نقد کتاب یک توصیف کامل، تجزیه و تحلیل نقادانه، یا ارزیابی کیفیت و اثرگذاری یک کتاب است که اغلب مبتنی بر تحقیقات قبلی در مورد موضوع صورت می‌گیرد (Labaree 2013). در این بررسی نیز سعی شده است تا با استفاده از تحقیقات پیشین در مورد موک‌ها که در مقدمه گذشت و با توجه به شاخص‌های معرفی شد در پرسش‌نامه نقد و بررسی متون کتب علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و هم‌چنین شاخص‌های معرفی شده در زمینه شاخص‌های ارزیابی و نقد کتاب‌های درسی دانشگاهی (رضی ۱۳۸۸) و راه‌نمای توصیه‌شده برای نقد کتاب که دانشگاه کالیفرنیا جنوبی (Labaree 2013) ارائه کرده است در مورد اثر موردبررسی ارزش‌یابی و قضاوت صورت گیرد. بر همین اساس، ابتدا براساس شاخص‌های معرفی شده، جدولی تدارک دیده شد، سپس براساس یک طیف لیکرت از خیلی خوب (۵)، خوب (۴)، متوسط (۳)، ضعیف (۲)، و خیلی ضعیف (۱) اثر و ترجمه آن موردارزیابی قرار گرفت. سپس، نقاط قوت و ضعف کتاب و پیش‌نهادهایی برای بهبود وضعیت کتاب ارائه شد.

۴. یافته‌ها

از جمله شاخص‌های ارزش‌یابی اثر تألیفی با رویکرد کتب دانشگاهی به‌نظر رضی (۱۳۸۸) شاخص‌های محتوایی است که به‌طور مشترک در پرسش‌نامه تقد و بررسی متون کتب علوم انسانی و مطالعات فرهنگی نیز مورد تأکید بوده است. نتایج ارزش‌یابی در جدول ۳ گزارش شده است.

جدول ۳. ارزش‌یابی محتوایی اثر

مقیاس	معیار	باز	توضیحات
محتوایی	روزآمدی	۵	موضوع اثر موضوع به‌روزی بوده است و بررسی منابع پایان فصل نشان می‌دهد تاحدی به منابع روز در زمان تألیف پرداخته شده است.
	جامعیت	۱	کتاب در مقایسه با سایر کتاب‌های منتشرشده به زبان لاتین، به‌دلیل عدم پرداختن به بخش طراحی و حتی مدل‌های کسب‌وکار، از نظر جامعیت بسیار ضعیف ارزیابی می‌شود.
	مرتبط‌بودن کتاب با سایر دروس	۲	هرچند از نظر تطابق با برنامه درسی تاحد زیادی اثر با سرفصل‌های دروس مرتبط در گرایش‌های فناوری آموزشی و مطالعات برنامه‌ریزی درسی تطابق ندارد، اشکال بیش از این‌که بر کتاب وارد باشد، بر سرفصل‌های دروس مرتبط است؛ به‌عبارتی، به‌روزرسانی سرفصل‌ها ضرورت دارد.
	طرح سؤال‌های جدید و افق‌های تازه	۵	مطالعه دقیق اثر ایده‌هایی را در ذهن خواننده ایجاد می‌کند؛ مانند، ایجاد آزمایشگاه موک‌ها، خانه‌های یادگیری دیجیتال، استفاده از موک‌ها برای دروس سال‌های اول دانشگاه یا یادگیری مادام‌العمر.
	تناسب حجم اطلاعات اصلی و جنبی	۴	معدود مواردی وجود دارد که اثر به حواشی و اطلاعات جنبی پرداخته است؛ مانند، پرداختن به تعریف دانشگاه (بنگرید به پامرول و دیگران ۱۳۹۵: ۱۰۸).
	ظرفیت برای ارتباط با موضوعات میان‌رشته‌ای	۴	کتاب چنان‌که از عنوان آن پیداست سعی می‌کند بین حوزه‌های طراحی آموزشی، مدل‌های اقتصادی، و نحوه استفاده و فناوری‌های یادگیری باز ارتباط برقرار کند. البته، ماهیت بین‌رشته‌ای موک‌ها این ظرفیت بین‌رشته‌ای را ایجاد می‌کند.
	ظرفیت ارتباط با خواننده	۴	کاربردی‌بودن و مبتنی‌بودن بر محتوا بر تجربه نویسندگان تاحد زیادی باعث تسهیل ارتباط با خواننده‌ای می‌شود که به‌دنبال مدل‌های عملیاتی و تجارب موفق است (بنگرید به همان: ۷۴)؛ اما خواننده‌ای که در جست‌وجوی مبانی نظری، مدل‌های طراحی، و حتی کسب‌وکار باشد در کتاب احساس سردرگمی می‌کند.
	مجموع امتیاز	۲۵	

نقدی بر کتاب *موک‌ها طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار* (محمدعلی رستمی‌نژاد) ۱۵۳

در مجموع اثر از هفت شاخص محتوایی و ۳۵ امتیاز ممکن ۲۵ امتیاز کسب کرده است که اثر را از نظر محتوایی در حد متوسط قرار می‌دهد. از دیگر شاخص‌های ارزش‌یابی اثر، شاخص «روشی» است که به رعایت روش‌شناسی علمی کتاب اشاره دارد، مجموعه امتیازهای اثر در جدول ۴ گزارش شده است.

جدول ۴. ارزش‌یابی روشی اثر

رتبه	نقد	ارزش‌یابی	توضیحات
۲	مستندبون ادعاها	۱	اثر بسیار ضعیف عمل کرده است، نه تنها در بخش مبانی نظری بلکه بعضاً در برخی از ادعاها که با آمار و ارقام نیز مربوط است، نویسندگان در ارائه مستندات ضعیف عمل کرده‌اند (بنگرید به فصل دوم در مورد برآورد هزینه‌ها یا بنگرید به پامرول و دیگران ۱۳۹۵: ۱۲۷ در مورد ثبت‌نام‌کنندگان در مورد موک).
	استفاده از روش عملی	۱	در یک نگاه کلی به کتاب، می‌توان به این نتیجه رسید، بیش‌تر مبتنی بر تجارب شخصی نویسندگان اثر نگاشته شده است. برای مثال نویسندگان مدل برآورد هزینه‌های موک را باید در فصل دوم به‌وضوح توضیح می‌دانند (بنگرید به تفاوت هزینه‌های دوره در همان: ۶۵، ۹۵).
	دعوت به تفکر و تأمل	۳	در مجموع در کتاب کم‌تر سؤالات استفهامی مطرح شده است تا خواننده را به‌چالش بکشد یا به‌تأمل وادارد. باوجوداین، نوشتن کاربردی کتاب خواننده علاقه‌مند را به تأمل در کاربست و اجرای موک‌ها ترغیب می‌کند.
	استفاده از عناصر کمک حافظه و شکل‌های ارائه	۴	هرچند به‌جز جداولی که در فصل دوم برای هزینه‌های موک‌ها ارائه شده است، اثر به‌ندرت از عناصر کمک حافظه استفاده کرده است، پی‌نوشت‌ها و ارجاع به وب‌سایت‌ها به‌عنوان منبع کمکی اثر را از این جهت ارزش‌مند کرده است.
	رعایت بی‌طرفی علمی	۴	اثر سعی کرده است در مورد برخی ادعاها مانند حذف دانشگاه‌ها در آینده (بنگرید به همان: ۱۰۷) با بی‌طرفی علمی برخورد کند؛ هرچند به‌طور کلی موضوع اثر آن‌چنان ارزشی نیست که به قضاوت علمی نیاز داشته باشد و رویکرد کتاب نیز کم‌تر چالش‌نظری و مکتبی دارد.
مجموع امتیاز		۱۴	

اثر از مجموع پنج شاخص روشی و ۲۵ امتیاز ممکن چهارده امتیاز را به‌دست آورده است که در مجموع اثر را از این نظر نیز در حد متوسط قرار می‌دهد. شاخص‌های ارزش‌یابی «زبانی» اثر در جدول ۵ گزارش شده است.

جدول ۵. ارزش‌یابی زبانی اثر

مؤلفه	نوع	ارزش‌بندی	توضیحات
زبانی	استفاده به‌جا از علائم سجاوندی	۵	
	استفاده از جملات کوتاه	۵	
	استفاده از پاراگراف‌های کوتاه	۵	
	پرهیز از به‌کارگیری واژگان مهجور	۴	در بیش‌تر موارد، مترجم با مشکل استفاده از جای‌گزین‌های فارسی مواجه بوده است، به‌ویژه کتاب مملو از سرواژه‌های لاتین بوده است که کار را برای مترجم و معادل‌گزینی بسیار سخت کرده است.
	استفاده از جملات مثبت	۵	جملات منفی یا منفی مضاعف مشاهده نشد.
	به‌کارگیری کم‌تر از جملات معترضه	۵	موردی مشاهده نشد.
	پرهیز از به‌کارگیری ساختارهای نحوی کهن	۵	موردی مشاهده نشد.
	پرهیز از سر‌نویسی	۵	کم‌تر معادل‌گزینی نامأنوس استفاده شده است.
	پرهیز از گرت‌برداری نادرست از زبان بیگانه	۵	کتاب ترجمه بوده است، بنابراین در بسیاری موارد گریزی نبوده است.
	آوردن معادل‌های لاتین در زیرنویس	۱	ترجمه اثر از این نظر بسیار ضعیف بوده است و نیاز به زیرنویس‌ها و یا توضیح زیرنویس از طرف مترجم ضروری می‌نماید (بنگرید به پامرول و دیگران ۱۳۹۵: ۶۷، ۸۱، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۵).
	رعایت قواعد نگارشی	۳	مواردی از غلط‌های املائی مشاهده شد (بنگرید به همان: ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۷۸، ۷۹، ۸۶).
	مجموع امتیاز	۵۰	

اثر از مجموع ۵۵ امتیاز ممکن در بخش زبانی توانسته است پنجاه امتیاز کسب کند که نشان از مطلوب بودن آن از نظر شاخص‌های زبانی است. این ارزیابی بیش از آن‌که به اصل اثر مرتبط باشد، به ترجمه سلیس و روان اثر مرتبط است. در جدول ۶ نتایج ارزش‌یابی از منظر ساختار اثر گزارش شده است.

جدول ۶. ارزش‌یابی ساختاری اثر

مؤلفه	توضیحات	ارزش‌یابی	رتبه
ساختاری	نظم منطقی در میان فصول کم‌تر احساس می‌شود و متأسفانه اثر اصلی نیز فاقد پیش‌گفتار است تا نظم منطقی مدنظر فصول تشخیص داده شود.	۱	آیا فصل‌ها نظم منطقی دارد؟
	به نکات طراحی آموزشی اثر توجه نشده است. به نظر می‌رسد نویسندگان کم‌تر هدف کتاب درسی را در ذهن خود می‌پروانده‌اند.	۱	اهداف هر فصل شفاف بیان شده است؟
	ارائه نشده است.	۱	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری در انتهای فصل
	معدود تصاویر به‌کاررفته مرتبط است (بنگرید به پامرول و دیگران ۱۳۹۵: ۱۰۲، ۱۲۳).	۴	تصاویر و اشکال مرتبط است؟
	فهرست با جزئیات ارائه شده است.	۵	فهرست مطالب کامل است؟
		۱۲	مجموع امتیازها

اثر از مجموع ۲۵ امتیاز ممکن در بخش شاخص‌های ساختاری دوازده امتیاز کسب کرده است که زیر متوسط است؛ به نظر نیازمند بازبینی است. در جدول ۷ امتیازهای اثر براساس شاخص «شکل ظاهری» گزارش شده است.

جدول ۷. ارزش‌یابی شکل ظاهری اثر

مؤلفه	توضیحات	ارزش‌یابی	رتبه
شکل ظاهری	به‌عنوان یک کتاب درسی دانشگاهی حجم بسیار کم است، اما برای مطالعه یک مدرس یا معلم برای آشناسدن با حوزه موضوعی مناسب به نظر می‌رسد.	۳	حجم کتاب
	توازن رعایت شده است.	۵	تناسب بین حجم مطالب فصل‌ها
		۵	تایپولوژی مناسب
		۵	کیفیت صفحه‌آرایی
		۵	کیفیت صحافی
		۵	نوع کاغذ
	در طراحی روی جلد ترجمه اثر رنگ زمینه را از سبز یشمی به آبی تغییر داده است. دلیلی برای این کار جز محدودیت احتمالی ناشر نمی‌رفته است.	۳	جلد کتاب
		۳۱	مجموع امتیازها

اثر از مجموع ۳۵ امتیاز ممکن در مجموعه شاخص‌های شکل ظاهری ۳۱ امتیاز به‌دست آورده است که نشان از مطلوب‌بودن اثر از نظر شکل ظاهری دارد. ازجمله شاخص‌های ارزش‌یابی کتاب محتویات قبل و بعد (Front Matter and Back Matter) از محتوای اصلی است (Labaree 2013). مجموع این امتیازها در جدول ۸ گزارش شده است.

جدول ۸ ارزش‌یابی ابتدا و انتهای اثر

مؤلفه	نوع	ارزش	توضیحات
ابتدا و انتهای اثر	زندگی‌نامه نویسندگان	۱	نه در متن اصلی و نه در ترجمه ارائه نشده است.
	تقدیم به	۱	در نسخه اصلی نیز ارائه نشده است.
	تقدیر و تشکر	۴	در نسخه اصلی وجود دارد، اما ترجمه نشده است.
	پیش‌گفتار	۱	نه در ترجمه وجود دارد، نه در اصل اثر.
	فهرست مطالب غیرمتنی	۱	نه در ترجمه وجود دارد، نه در اصل اثر.
	کلام پایانی (Afterword)	۲	سعی شده است فصل شش به کلام پایانی پردازد، اما بخشی به این نام در اصل اثر وجود ندارد.
	پی‌نوشت	۵	در انتهای هر فصل ارائه شده است.
	نمایه‌ها	۳	در اثر اصلی وجود دارد، اما در ترجمه حذف شده است.
	واژه‌نامه	۵	وجود دارد.
	زیرنویس و پایان‌نویس	۵	وجود دارد.
	کتاب‌نامه، منابع، و مطالب برای خواندن بیش‌تر	۵	وجود دارد.
	مجموع امتیازها	۳۳	

براساس شاخص‌های ارزیابی انتهایی و ابتدایی از مجموع ۵۵ امتیاز ممکن، اثر ۳۳ امتیاز را به‌دست آورده است که نشان می‌دهد اثر از منظر این شاخص نیز در حد متوسط قرار دارد. به‌طور کلی، مجموع امتیازها در مؤلفه‌های مختلف ارزش‌یابی در جدول ۹ خلاصه شده است.

جدول ۹. خلاصه امتیازهای ارزش‌یابی براساس تمام مؤلفه‌ها

مؤلفه	حداکثر امتیاز	امتیاز کسب‌شده	اختلاف نمره از حداکثر
محتوایی	۳۵	۲۵	۱۰
روشی	۲۵	۱۴	۱۱
زبانی	۵۵	۵۰	۵
ساختاری	۲۵	۱۲	۱۳
شکل ظاهری	۳۵	۳۱	۴
ابتدا و انتهای	۵۵	۳۳	۲۲
مجموع	۲۳۰	۱۶۵	۶۵

چنان‌که از جدول ۹ می‌توان دریافت، اثر در مجموع از نظر شاخص‌های مختلف در حد متوسط و بالای متوسط قرار دارد. اثر از نظر شکل ظاهری کم‌ترین فاصله را با وضعیت مطلوب دارد و بیش‌ترین فاصله به شاخص‌های «ابتدایی و انتهایی» اثر برمی‌گردد.

۵. ارزش‌یابی اثر براساس شاخص مطابقت با سرفصل‌های درسی

ازجمله شاخص‌های ارزش‌یابی کتاب در پرسش‌نامه نقد و بررسی متون کتب علوم انسانی و مطالعات فرهنگی مطابقت اثر با آخرین سرفصل‌های مصوب رشته است. پتانسیل‌های کتاب برای تبدیل شدن به منبع درسی در مقاطع مختلف براساس سرفصل‌های مصوب به‌قرار زیر است:

۱.۵ کارشناسی علوم تربیتی

- نام درس: درس تولید محتوای الکترونیکی؛ ۲ واحد. از فصل ۲ اثر می‌توان به‌عنوان یک منبع تکمیلی استفاده کرد.
- نام درس: آموزش از راه دور، ۲ واحد. فصول ۱، ۲، ۳ اثر می‌تواند یک منبع تکمیلی برای این درس باشد.

۲.۵ کارشناسی ارشد فناوری آموزشی

- نام درس: طراحی و توسعه آموزش تعاملی مبتنی بر وب، ۲ واحد. اثر می‌تواند یک منبع تکمیلی برای این درس باشد.

۳.۵ دکتری فناوری آموزشی

- نام درس: آموزش از راه دور با تأکید بر آموزش الکترونیکی، ۲ واحد. اثر می‌تواند یک منبع تکمیلی باشد.

۴.۵ کارشناسی ارشد مطالعات برنامه درسی

- نام درس: برنامه‌ریزی درسی در آموزش مجازی، ۲ واحد. اثر می‌تواند برای زمینه آموزش عالی یک منبع تکمیلی باشد.

۵.۵ دکتری مطالعات برنامه درسی

- نام درس: برنامه‌ریزی درسی در آموزش مجازی، ۲ واحد. اثر می‌تواند برای این درس نیز منبع تکمیلی باشد.

در مجموع کتاب به دلیل (۱) حجم پایین محتوایی؛ (۲) ضعف مبانی نظری؛ و (۳) عدم توجه به اصول طراحی کتب درسی به عنوان یک منبع اصلی آموزشی معرفی نمی‌شود، اما یک منبع تکمیلی ارزشمند محسوب می‌شود، البته، در مقطع تحصیلات تکمیلی تاحدی انتقاد بر برنامه درسی و سرفصل‌ها می‌رود و بیش‌تر ضرورت به‌روزرسانی برنامه درسی احساس می‌شود، به‌ویژه در مقطع دکتری افزودن سرفصلی به نام طراحی و توسعه موک‌ها بر سرفصل دروس یادشده ضروری می‌نماید.

بر اساس مجموع ارزش‌یابی‌های صورت‌گرفته بر اساس شاخص‌های مختلف، در ادامه مجموعه امتیازات و کاستی‌های اثر برای ترجمه‌های بعدی تشریح می‌شود.

۶. امتیازات اثر

برخی از امتیازات برای اثر و ترجمه آن را می‌توان به‌قرار زیر فهرست کرد:

- کاربردی بودن: کتاب به دلیل تجربه نویسندگان آن بسیار کاربردی نگاشته شده است؛ بنابراین، رویکرد کاربردی اصل اثر امتیازی بزرگ برای این اثر محسوب می‌شود.
- ترجمه به‌موقع: به دلیل نبود منبعی دانشگاهی که علاقه‌مندان تلفیق فناوری را به سمت وسوی موک‌ها هدایت کند زمان ترجمه اثر را به‌موقع کرده است.

- انسجام در طبقه‌بندی انواع ماکها: در فصل اول به‌طور مجتمع انواع ماکها (سی‌موک، اس‌موک، ایکس‌موک) را خلاصه کرده است که یک آشنایی کلی از انواع ماک را به خواننده می‌دهد.
- ترجمه قابل فهم: ترجمه سلیس و قابل فهم از امتیازات ترجمه کتاب است.
- توجه به هزینه‌ها: توجه به هزینه‌های تولید محتوا برای ماک و پیاده‌سازی ماکها در سایر آثار منتشرشده در این زمینه هم کم‌تر دیده می‌شود. توجه دادن به زمینه‌های تأمین هزینه‌های ماکها مانند سرمایه‌های شخصی یا شرکت‌های بزرگ مانند مایکروسافت مزیت بزرگی است.
- توجه به زمینه‌های استفاده ماکها: اثر با توجه دادن به استفاده از ماکها در زمینه‌هایی چون (۱) یادگیری مادام‌العمر؛ (۲) آموزش زمینه‌های ویژه چون سرآشپزی، آموزش سلامت برای افراد کهن‌سال (اقتصاد سفید)؛ (۳) آموزش دروس پایه و اختیاری دانشگاه؛ و... ایده‌های کاربردی را در ذهن خواننده ایجاد می‌کند.
- توجه عمیق به برخی از چالش‌های ماکها: برخی چالش‌ها که هرچند به‌طور پراکنده مطرح شده است نشان از عمق توجه نویسندگان به ماک دارد، مانند مقاومت اساتید (پامرول و دیگران ۱۳۹۵: ۱۲۰) یا مشکل افت تحصیلی (همان: ۸۵).
- در جست‌وجوی راه‌کارهای عملی بودن: هرچند پراکنده و بدون توجه به مبانی نظری، اثر به برخی از راه‌کارهای عملی برای برون‌رفت از چالش‌های پیش‌روی ماکها اشاره می‌کند. برای مثال، ظرفیت توسعه ماکها را در حرفه‌آموزی و حل معضلات آموزشی پیش از دانشگاه جست‌وجو می‌کند (همان: ۷۹) یا نشان می‌دهد چگونه رعایت یک اصل طراحی اثربخش آموزش (ارزش‌یابی مداوم) میزان افت شرکت‌کنندگان را کاهش می‌دهد (همان: ۸۷).
- ارائه ایده‌های جدید و کاربردی: ایده‌هایی چون ایجاد آزمایشگاه ماک‌سازی در دانشگاه‌ها یا توسعه‌های خانه‌های یادگیری دیجیتال ایده‌هایی زیبا و قابل اجرا در کشور هستند.

۷. کاستی‌های اثر

در کنار امتیازات، برخی کاستی‌ها در کتاب دیده می‌شود که اهم آن‌ها به‌قرار ذیل فهرست می‌شود:

- ناقص بودن و جامع نبودن اثر: مطالعه اثر و قرارداد آن در برابر سایر آثار و مقالات علمی منتشر شده نشان می‌دهد که در کتاب باید به موارد زیر نیز پرداخته می‌شد که یا به آن‌ها پرداخته نشده یا کم‌تر به آن‌ها توجه شده است.
 - بحث درباره منابع یادگیری باز؛
 - کتاب فقر مبانی نظری دارد:
- با این که ارتباط‌گرایی در اغلب کتاب‌ها و مقالات این حوزه به‌عنوان مبنای نظری بحث می‌شود، در این کتاب فقط در بخش سی موک‌ها (پامرول و دیگران ۱۳۹۵: بخش ۱، ۲، ۳، ص ۲۵) به‌طور مختصر به آن اشاره شده است؛
 - نظریه‌های یاددهی - یادگیری؛
 - نظریه‌های طراحی آموزشی؛
 - مدل‌های آموزش باز؛
- طراحی آموزشی در موک‌ها (الگوها و روش‌ها)؛ برای مثال، در پژوهشی (Toven-Lindsey et al. 2015) بی‌توجهی به الگوها و روش‌های سازنده‌گرایانه در موک‌ها چالش موک‌های تولیدشده گزارش شده است؛
 - مطالعات موردی (منسجم و مجزا همراه با تفسیر)؛
 - ارزش‌یابی از موک‌ها؛
- کیفیت در موک‌ها و مدل‌های تضمین کیفیت؛ برای مثال، در بررسی تصادفی ۷۶ موک مشخص شده است که از منظر طراحی آموزشی اکثر موک‌ها کیفیت پایینی داشته‌اند (Margaryan et al. 2015)؛
 - داده‌کاوی آموزشی در موک‌ها؛
- انسجام‌نداشتن مطالب با توجه به عنوان: از عنوان کتاب انتظار می‌رود که کتاب در سه بخش و هر بخش در چند فصل سازمان‌دهی شود: (۱) مدل‌های طراحی، (۲) مدل‌های کاربرد، و (۳) مدل‌های کسب‌وکار، اما خواننده باید به‌سختی از بین مطالب پراکنده به‌طور ناقص به این هدف برسد؛
- نویسندگان در توسعه موک در آموزش عالی به نوعی درماندگی رسیده‌اند و موفقیت موک را در بازار دیگری یعنی برای رفع اشکالات یادگیری در نظام پیش‌دانشگاهی و

نقدی بر کتاب موک‌ها طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار (محمدعلی رستمی‌نژاد) ۱۶۱

حرفه‌آموزی جست‌وجو می‌کنند که از آن تحت عنوان یادگیری مادام‌العمر یاد شده است؛ شواهد دقیقی برای شکست موک‌ها در آموزش عالی ارائه نشده است و هم‌چنین شواهد علمی برای موفقیت موک‌ها در حرفه‌آموزی و یادگیری مادام‌العمر نیز ارائه نشده است؛

- بخش مدل‌های کسب‌وکار بیش‌تر از این‌که به مدل‌های کسب‌وکار، هزینه-فایده، بازگشت سرمایه، بازاریابی، و...، پردازد بر هزینه‌های موک‌ها متمرکز شده است. دقیقاً این فصل را یکی از نویسندگان کتاب در یک همایش علمی مجدداً ارائه کرده است (see Epelboin 2016).

- نبود بخش مقدمه نویسندگان و پیش‌گفتار که هدف از تألیف و سازمان کتاب را برای خواننده مبهم باقی می‌گذارد.

۸. نقدی بر ترجمه

ترجمه کتاب علاوه‌براین‌که بسیار سلیس و قابل‌فهم است و کلمات تخصصی را مناسب استفاده کرده است در برخی موارد به نقد نیاز دارد.

- ترجمه از رنگ جلد کتاب آغاز شده است؛ رنگ سبز یشمی به آبی روشن ترجمه شده است؛ در صورتی‌که نیازی به این تغییر احساس نمی‌شود.

- حذف بخش تقدیر و تشکر در آغاز اثر و نمایه اسامی در پایان اثر، باتوجه‌به اصل امانت‌داری، ضرورتی بر حذف این بخش‌ها احساس نمی‌شود.

- در صفحه ۲۵ سی‌موک (CMOOC) به موک «سازنده‌گرایانه» ترجمه شده است که صحیح‌تر این است که به جای «سازنده‌گرا» به موک «ارتباط‌گرایانه» (connectivist) ترجمه شود؛ زیرا ارتباط‌گرایی با سازنده‌گرایی (constructivis) متفاوت است و بحث درباره آن در این مختصر نمی‌گنجد.

- نیاز شدید به توضیحات در زیرنویس از طرف مترجم بسیار احساس می‌شود. برای مثال، اغلب سرواژه‌ها در سراسر کتاب به توضیح مترجم نیاز دارد (بنگرید به پامرول و دیگران ۱۳۹۵: ۲۳، ۱۱۳)؛ یا اثر هاثورن (همان: ۱۳۵) یا ایبی (ebey) در ص ۱۲۹ که به توضیح مترجم در زیرنویس نیاز دارد.

- نیاز به رفع برخی اشکالات املائی که ذکر نمونه‌هایی از آن در بخش ارزش‌یابی از منظر زبانی ذکر شده است.

۹. نتیجه‌گیری

ترجمه به‌موقع و سلیس کتاب موک‌ها: طراحی، کاربرد، و مدل‌های کسب‌وکار خلاً موجود در زمینه منبع علمی برای محققان و علاقه‌مندان حوزه ادغام فناوری در فرایند یاددهی - یادگیری را تا حد زیادی پر کرده است. رویکرد کاربردی کتاب ایده‌های جالبی را برای اجرا و توسعه موک‌ها در نظام آموزشی فراهم می‌آورد. نکته بسیار جالب در پشت جلد ترجمه اثر است که کتاب را به متصدیان آموزش‌های غیررسمی در کشور توصیه کرده است که حوزه وسیعی از صداوسیما، وزارت فرهنگ، سازمان تبلیغات اسلامی، بهزیستی، و شاید تمام نهادهای تربیتی کشور را دربر گیرد. در هنگام مطالعه اثر، این ایده که اگر به‌جای این همه مقالات بی‌اثر یا کم‌اثر هر عضو هیئت علمی یک درس یا دوره موک را تولید می‌کرد چه جنبش و پویایی عظیمی در حوزه اثربخشی آموزش در کشور ایجاد می‌کرد، ذهن پژوهش‌گر این سطور را به‌خود مشغول کرده بود؛ هرچند نتیجه این تفکر به‌جز افسوس چیز دیگری نبود.

در مقام نقد، اثر اصلی از منظر جامع‌بودن به‌شدت ضعف مبانی نظری دارد و در چاپ‌های بعدی توصیه می‌شود که مترجم با ارائه پانویس‌ها و توضیحات بیش‌تر بر غنای مطلب بیفزاید و فقر مبانی نظری را جبران کند. خواننده به‌طور منسجم در جست‌وجوی مدل‌های طراحی، تولید، استفاده، و کسب‌وکار است، اما یافتن آن‌ها در این اثر به تجربه علمی و عملی بالای خواننده نیاز دارد.

باتوجه به حجم کتاب، در صورت تجدیدچاپ، توصیه می‌شود که کتاب در قطع جیبی چاپ شود تا علاقه‌مندان که اغلب معلمان و مدرسان دانشگاه‌اند، بتوانند بدون مشکل حمل و نقل به‌راحتی آن را مطالعه کنند. توصیه تکمیلی دیگر راه‌اندازی تارنمایی برای کتاب است که برخی منابع، سایت‌های معرفی‌شده در کتاب، یا منابع برای مطالعه بیش‌تر در دست‌رس علاقه‌مندان قرار گیرد.

هرچند در ترجمه عنوان «استفاده» (use) به «کاربرد» (application) ترجمه شده است، توصیه می‌شود باتوجه به بار معنایی مثبت‌تری که در «استفاده» هست - به‌معنای «فایده‌بردن» - در چاپ‌های بعدی، ضمن رفع برخی از اشکالات در مورد زیرنویس‌ها و رفع اشکالات نگارشی، این توصیه نیز مورد توجه مترجمان قرار گیرد.

کتاب‌نامه

پامرول، ژان چالرز، ایو اپلبون، و کلر ثوری (۱۳۹۵)، *موک‌ها طراحی کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار*، ترجمه معصومه مطور، خدیجه علی‌آبادی، و ناصر مزینی، تهران: بوی کاغذ.

نقدی بر کتاب *موک‌ها طراحی، کاربرد و مدل‌های کسب‌وکار* (محمدعلی رستمی‌نژاد) ۱۶۳

حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۱)، *روش تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: سمت.
رستمی‌نژاد، محمدعلی، اسماعیل زارعی زوارکی، و ناصر مزینی (۱۳۹۵)، *طراحی آموزش‌های مبتنی بر وب*، بیرجند: دانشگاه بیرجند.
رضی، احمد (۱۳۸۸)، «شاخص‌های ارزیابی و نقد کتاب‌های درسی دانشگاهی»، *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، س ۱۴، ش ۲۱.

- Adams, A., T. Liyanagunawardena, N. Rassool, and S. Williams (2013), "Use of Open Educational Resources in Higher Education", *British Journal of Educational Technology*, vol. 44, no. 5
- Adham, R. S. and K. O. Lundqvist (2015), "MOOCs as a Method of Distance Education in the Arab World—A Review Paper", *European Journal of Open, Distance and E-Learning*, vol. 18, no. 1.
- Alqahtani, A. and F. Alqahtani (2017), "Book Review: *MOOCs and Open Education around the World*", *International Journal of Information Research and Review*, vol. 4, no. 5.
- An, Y.-J. (2015), "Book Review: *MOOCs and Open Education around the World*", *International Journal of Information Research and Review*, vol. 24.
- Baturay, M. H. (2015), "An Overview of the World of MOOCs", *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, no. 174, Available at:
<<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.685>>.
- Brahimi, T. and A. Sarirete (2015), "Learning Outside the Classroom through MOOCs", *Computers in Human Behavior*, no. 51, Available at:
<<https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.03.013>>.
- Conole, G. (2016), "MOOCs as Disruptive Technologies: sStrategies for Enhancing the Learner Experience and Quality of MOOCs", *RED. Revista de Educación a Distancia*, no. 50.
- Daniel, J. (2012), "Making Sense of MOOCs: Musings in a Maze of Myth, Paradox and Possibility", *Journal of Interactive Media in Education*, no. 3.
- Downes, S. (2008), "Places to Go: Connectivism and Conective Knowledge", *Innovate: Journal of Online Education*, vol. 5, no. 1.
- Epelboin, Y. (2016), *MOOCs: Searching for a Viable Business Model*, Paper Presented at the Proceedings of EUNIS.
- Goksel-Canbek, N. (2017), "Book Review Open Education: *From Oers to Moocs*", *The Turkish Online Journal of Distance Education*, vol. 18, no. 2.
- Hew, K. F. and W. S. Cheung (2014), "Student's and Instructor's Use of Massive Open Online Courses (MOOCs): Motivations and Challenges", *Educational Research Review*, Available at: <<https://doi.org/10.1016/j.edurev.2014.05.001>>.
- Hone, K. S. and G. R. El Said (2016), "Exploring the Factors Affecting MOOC Retention: A Survey Study", *Computers & Education*, no. 98, Available at:
<<https://doi.org/10.1016/j.compedu.2016.03016>>.

- Keel, J. (2016), "Book Review of MOOCs: *Opportunities, Impacts, and Challenges, Massive Open Online Courses in Colleges and Universities*", *Open Praxis*, vol. 8, no. 2.
- Labaree, R. (2013), *Organizing Your Social Sciences Research Paper: Writing a Book Review*, Available at: <<http://libguides.usc.edu/writingguide/bookreview>>.
- Lane, A., and P. McAndrew (2010), "Are Open Educational Resources Sstematic or Systemic Change Agents for Taching Practice?", *British Journal of Educational Technology*, vol. 41, no. 6.
- León-Urritia, M., R. Cobos, and K. Dickens (2018), "MOOCs and their Influence on Higher Education Institutions: Perspectives from the Insiders", *Journal of New Approaches in Educational Research*, vol. 7, no. 1.
- Liyanagunawardena, T. R., A. A. Adams, and S. A. Williams (2013), "MOOCs: A Systematic Study of the Published Literature 2008-2012", *International Review of Research in Open and Distance Learning*, vol. 14, no. 3, Available at: <<https://doi:10.19173/irrodl.v14i3.1455>>.
- Margaryan, A., M. Bianco, and A. Littlejohn (2015), "Instructional Quality of Massive Open Online Courses (MOOCs)", *Computers & Education*, 80, Available at: <<https://doi.org/10.1016/j.compedu.2014.08.005>>.
- Pomerol, J.-C., Y. Epelboin, and C. Thoury (2015), *MOOCs: Design, Use and Business Models*, London, UK: John Wiley & Sons
- Toven-Lindsey, B., R. A. Rhoads, and J. B. Lozano (2015), "Virtually Unlimited Classrooms: Pedagogical Practices in Massive Open Online Courses", *The Internet and Higher Education*, no. 24, Available at: <<https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2014.07.001>>.
- Yeager, C., B. Hurley-Dasgupta, and C. A. Bliss (2013), "CMOOCs and Global Learning: An Authentic Alternative", *Journal of Asynchronous Learning Networks*, vol. 17, no. 2.